

TM	Г. XXX	Бр. 1	Стр. 35 - 57	Ниш	јануар - март	2006.
----	--------	-------	--------------	-----	---------------	-------

UDK 316.722

Оригинални научни рад
Примљено: 08.01.2006.

Srđan Vrcan
Split
Republika Hrvatska

PRIJEPORI O CIVILNOM DRUŠTVU

Sažetak

Studija se u svom prvom dijelu bavi razmatranjem zbrke i višeznačnosti u suvremenom diskurzu o civilnom društvu, nastojeći prepoznati i opisati neke glavne točke u postojećim divergencijama. Prva glavna točka se pronalazi u smislenom kontekstu u kojem se pojam civilnog društva rabi. Tri se takva konteksta prepoznaju: prvi se opisuje tako da se civilno društvo pojavljuje kao zadnje utočište još postojećih utopijskih energija; u drugom se pojam civilnog društva pretvara i ponajprije rabi kao borbena pojam (Kampfbegriff); u trećem kontekstu taj pojam se rabi kao čisto opisni i analitički pojam. Druga od glavnih točaka se tiče obima tog pojma. U najširem smislu pojam civilnog društva se rabi kao sinonim za pojam globalnog društva pod uvjetom da je posrijedi tip globalnog društva, ustrojenog kao otvoreno, demokratsko, pluralističko društvo; u nešto užem smislu civilno društvo se odnosi na nevladine i ne-profitne dobrovoljne asocijacije građana, isključujući samo vladine organizacije i politički establišman, ali uključujući i ekonomiju i tržišno orijentirane profitne asocijacije; treći je najuži način poimanja civilnog društva, te uključuje samo dobrovoljne, neprofitno orijentirane, nevladine asocijacije i tzv. nove društvene pokrete. Treća glavna točka sporova se tiče poimanja same naravi civilnog društva: na jednoj strani stoje koncepcije o civilnom društvu koje naglašavaju kao ključna svojstva civilnog društva: dobrovoljnost, horizontalnost, ravnopravnost, jednakost, pluralizam itd, ali iznad svega odsutnost svakog oblika dominacije i svake primjese prisile i nasilja, dok, na drugom kraju, stoje koncepcije koje drže da se unutar sfere civilnog društva uspostavljaju svi oni odnosi koji su svojstveni i ostalom društvu tako da je i civilno društvo zagađeno i odnosima dominacije, prisilom, pa i nasiljem; na toj podlozi se govori i o "necivilnom civilnom društvu". Četvrta glavna točka, prije svega jasno očita u prijedporima u Hrvatskoj oko civilnog društva, tiče se odnosa civilnog društva spram tri načelna načina poimanja i prakticiranja politike. I to onoga koji slijedi u osnovi aristotelovsku tradiciju, onoga koji se kreće na tragu shvaćanja Maxa Webera, te onoga koji se oslanja na misao Karla Schmitta. Konačno, ukazuje se da je diskurz o civilnom društvu relevantan i za načine kako se shvaća suverenitet i njegovih zadnji izvori.

Drugi dio studije je posvećen kratkom opisu povijesti diskurza o civilnom društvu, kao praksi u ovim prostorima, tj. u Sloveniji, u Hrvatskoj i u Srbiji u peripetijama jugoslavenske krize i u njezinim pojedinim fazama, te u procesima tranzicije koji su vodili do radikalne političke i društvene de-konstrukcije ovih prostora i njihovoj

re-konstrukciji na nacionalističkim temeljima. Opis je usredotočen na reakcije civilno-društvene aktivnosti na promjenjive velike izazove, koje se, prvo, proizilazile iz vladajućeg autoritarnog komunističkog režima a, zatim, iz agresivnog, arogantnog i autoritarnog načina vladanja društvom, svojstvenog nacionalizmima

Treću točku glavnih sporova u diskurzu i u praksi civilnog društva tvori upitnost civilnog društva nakon izbornih poraza Miloševića u Srbiji i Tuđmana u Hrvatskoj početkom 2000, te se u osnovi tiče moguće uloge civilnog društva u novim uvjetima, kao i pitanja o šansama za održivi civilno-društveni angažman i aktivizam u novim okolnostima. Idealno tipski govoreći, kao da se javljaju tri mogućnosti: prva, civilno društvo kao zamjena za institucije socijalne države i kao dopuna neoliberalne minimalne država koja je uspjela demontirati socijalnu državu; druga, civilno društvo kao sistemski korektiv liberalno-demokratske države koja je dovela do otuđenja svijeta politike od svijeta života, te treća, civilno društvo kao otvorena scena za otvaranje zatvorenih horizonata politike, za elaboraciju alternativa postojećem stanju i za pojavu novih socijalnih aktera, te njihovih autonomnih političkih inicijativa.

Ključne reči: civilno društvo, jugoslavenska kriza, tranzicija, politika, nacionalizam, demontiranje socijalne države

I

Nije nikakvo veliko otkriće ukazati na činjenicu da je raspravu o civilnom društvu od Aristotela nadalje karakterizirala izrazita višeznačnost. To isto vrijedi kad se rasprava o civilnom društvu vremenski ograniči samo na moderno doba. Dapače, višeznačnost se s vremenom nije smanjivala. Naprotiv, moglo bi se s visokim stupnjem uvjerenosti ustvrditi da čestina aktualnog govora o civilnom društvu ide ruku pod ruku s rastućom višeznačnošću značenja koja se pripisuje tom pojmu, te isto tako i s neodređenim obilježjima onoga od čega bi se pojam civilnog društva trebao razlikovati. I to prije svega od pojmova kao što su građansko društvo (*bürgerliche Gesellschaft*) ili društvo građana (*Bürgergesellschaft*), te političko društvo (*polity*), jer se ponekad, primjerice, pojmovi građansko društvo i civilno društvo rabe kao istoznačni, te međusobno zamjenjivi, ali se isto tako često i razlikuju, pa se tako primjerice slabosti civilnog društva danas i ovdje izvode ponajprije iz činjenice da u njegovoj pozadini ne stoji već razvijeno i konsolidirano, te na privatnom vlasništvu utemeljenom pluralizmu zasnovano građansko društvo, na temelju kojega bi civilno društvo moglo funkcionirati kao autonomno, ali i kao samo-održivo. Na sličan način dvojbenim se pokazuje i odnos civilnog društva i političkog društva, tako da se primjerice govori o slabostima civilnog društva u nekim tranzicijskim zemljama zbog defektnosti političkih stranaka¹ ili se pak te slabosti izvode iz još nedovoljno razvijenog demokratskog poli-

¹ Tako primjerice Barbara Misztal drži da su manjkavosti u ulozi politike i ponajviše političkih stranaka odgovorne za neuspjeh civilnog društva (Misztal, 1996:128)

tičkog sustava.² Slična ambivalencija se susreće i onda kad se nastoji odrediti ono čemu se civilno društvo izravno suprotstavlja. To je tim značajnije u suvremenim uvjetima kad pojam civilnog društva nije samo deskriptivne i analitičke, nego je i programske i preskriptivne naravi. A to bi značilo da je posrijedi sklop otvorenih problema koji se ne iscrpljuje samo u prepoznavanju triju glavnih načina kako se sam pojam civilnog društva danas određuje, kako je te načine, u okviru moderne intelektualne povijesti tog termina, prepoznao i opisao V. Perez-Diaz. Međutim, prije toga treba spomenuti razlikovanje smislaonog okvira u kojem se rabi taj pojam civilnog društva, a na koje je ukazao Frankenberg (Frankenberg, 2004).

Prvi smisaoni kontekst je onaj u kojem pojam civilnog društva dobiva značajke društvenog projekta s izrazito utopijskim konotacijama. Zapravo, čini se da je u raspravama o civilnom društvu u prostoru bivše Jugoslavije pojam civilnog društva ponajprije i ponajviše funkcionirao kao zadnje pribježište još postojećih utopijskih energija i utopijskih očekivanja, pa i utopijskog društvenog imaginarija. Civilno društvo se, naime, pojavljuje kao vizija društva u kojem slobodni i jednakopravni ljudi, no u osnovi različiti a društveno punoljetni i kompetentni građani žive zajedno u miru, uzajamno djeluju, međusobno surađuju i zajedno raspravljaju, spore se i odlučuju na javnoj sceni o dobrom životu, u skladu s vladavinom prava itd., te rješavaju svoje neizbježne sukobe bez nasilja i na tolerantan način.

Za drugi smisaoni kontekst je karakteristično da se pojam civilnog društva rabi kao borbeni pojam (Kampfbegriff), u onom smislu u kojem je Pierre Bourdieu o sociologiji govorio "kao o borbenom sportu". U tom smisaonom okviru kritička oštrica pojma civilno društvo bila je izvorno usmjerena protiv totalitarnih i autoritarnih režima i pokreta, ali isto tako i spram "loše zbilje" koja se očituje u brojnim izopačenjima i odstupanjima od ideala prave participativne i deliberativne demokracije. I to u smislu zaostajanja ili napuštanja normativnog ideala otvorenog i deliberativnog demokratskog društva, utemeljenog na procesima prosvijećenosti, samoodređenja i samo-ozakonjivanja (Selbstbesinnung, Selbstbestimmung, Selbstgesetzgebung). U tom smislu civilno društvo je bilo i shvaćeno i prakticirano ponajprije kao osobito društveno borbeno polje u kojem se događa autonomno osporavanje postojećih struktura vlasti i moći, razrada i iskušavanje alternativnih, ali i demokratskih načina rješavanja nekih gorućih društvenih problema, kao i politička aktivizacija onih segmenata

² "Najvažnije pretpostavke za postojanje civilnog društva jesu: 1. pravna država 2. garantovana osnovna (građanska, politička, socijalno-ekonomska) prava i slobode 3. proceduralna demokratska pravila i institucije 4. tržišna ekonomija i privatna svojina 5. demokratska politička kultura 6. participacija građana u političkom životu, odnosno njihov aktivizam u kreiranju kritičke javnosti i u samo-organiziranju za obranu ugroženih prava i sloboda" (Vujadinović).

populacije koji nisu spremni politički se aktivirati u okviru već etabliranih političkih stranaka.

Treći smisaoni kontekst rabi pojam civilnog društva kao čisto opisni i analitički pojam. Civilno društvo označava ponajprije sferu društvenog života u kojoj su na djelu nepolitički i trans-politički, ili radije ponekad sub-politički akteri, koji, kao dobrovoljne udruge građana, stoje onkraj države i mreže državnih institucija, kao onkraj i političkih stranaka, ili su locirani između države, ekonomije i privatne sfere, a po svojoj orijentaciji mogu biti kako državotvorne, tako i radikalno osporavajuće, te mogu politički djelovati u smislu politike kao "moći započeti", ali i u smislu politike kao "tehnologije vladanja". U tom smisaonom okviru računa se i s mogućnošću "necivilnog civilnog društva", ili mogućnošću razmaka i raskida između "civiliteta" i civilno-društvenog angažmana i civilno-društvenog aktivizma.³

Sada se vrijedi vratiti na razlike u definicijama civilnog društva koje je prepoznao i opisao Perez-Diaz.

Prvo, postoji veoma široka definicija civilnog društva kao idealnog tipa društva koje karakterizira osobiti sklop socio-političkih institucija kao što su vladavina prava, ograničena, responzivna i odgovorna javna vlast, ekonomsko tržište, društveni pluralizam i razvijena javna sfera. U tom slučaju taj pojam se ponajčešće rabi kao zamjena za termin "kapitalističko društvo" i "demokratsko društvo" ili "otvoreno društvo", te se primjenjuje na društvo u cijelosti, kako je to primjerice uradio Ernest Gellner u svojoj knjizi *Uvjeti slobode. Civilno društvo i njegovi rivali*.

Druga definicija je veoma široka, ali se više ne odnosi na društvo u cijelosti, niti na osobiti tip ustroja društva, nego se samo rabi da bi se ponajprije "označili ne-vladini sastojci civilnog društva koji uključuju i ekonomiju i tržište, zajedno s asocijacijama i javnom sferom", dakle, ponajprije u smislu "ne-vladino civilno društvo". A to, međutim, znači da se drži da civilno društvo isključuje samo sferu vlade i vlasti, ali uključuje, pored ostalog, sferu ekonomije i tržištapa i stranaka. Tako primjerice i Vesna Pusić, u obrazlaganju svojeg suprotstavljanja prijedlogu o zakonskoj regulaciji ustrojstva političkih stranaka kojom bi se zajamčio unutrašnji demokratski ustroj stranaka, zaključuje da su i političke stranke "po svom temeljnom opredjeljenju, temeljnom organizacijskom obliku i temeljnoj namjeri institucije civilnog društva" (Pusić, 2004:237), i to zaključuje u društvu u kojem su neke stranke donedavno imale i svoje naoružane milicije. Razlika između političkih stranaka i drugih institucija civilnog društva po njoj bila bi samo u smjeru u kojem ide javni i politički angažman: u jednom slučaju prema participaciji u državnim institucijama ili, u drugom slučaju, prema angažmanu građana u javnom životu putem

³ Ovo razlikovanje je preuzeto.

pokretanja specifičnih tema, stavljanja na dnevni red javnosti i javne rasprave nekih specifičnih interesa itd.

Treća definicija je najuža, te se odnosi samo na neke ne-vladine sastojke društva, koji tvore civilno društvo u izvornom smislu. A to znači da se u ovom slučaju načelno isključuju i država kao i ekonomija s tržištem, te se civilno društvo reducira samo na osobitu kombinaciju od države autonomnih i dobrovoljnih ne-profitnih asocijacija građana ili novih društvenih pokreta, kao i na osobitu javnu sferu koju karakterizira visok stupanj faktične autonomije i izrazite otvorenosti i u kojoj se potvrđuje političko djelovanje i u smislu "moći započeti" (Anfangenkönnen).

Našim početnim raspravama o civilnom društvu najbliža je bila ova treća definicija civilnog društva, koja u osobito društveno polje civilnog društva ne ubraja državu i sve ono što pripada državi, ali po pravilu ni tržište ni ekonomiju, pa ni političko društvo koje uglavnom obuhvaća političke stranke.

No problemi s višeznačnošću ne prestaju s time. Postoji višeznačnost koja se očituje i u dva tipična pristupa civilnom društvu.

Jedan se pristup može opisati kao pristup "odozgo", te pripada povijesti moderne političke misli, koja je i sama velikim dijelom mišljena i pisana "odozgo", pa je u ovom konkretnom primjeru bila usredotočena na problem pred-političkih i ne-političkih preduvjeta za stabilan društveni red u modernim društvima koja se zapravo shvaćaju kao tzv. masovna društva (Kornhauser) ili društva masovne demokracije, ili još općenitije za discipliniranje i pripitomljavanje posredstvom civiliziranja ljudskih strasti ukorijenjenih u masi koja je buntovna, "vječno nemirna" i prožeta "nepripitomljenim, elementarnim prirodnim nasiljem" (König, 1992:50). A to znači društva koja se, pored ostalog, stalno suočavaju s veoma osobitim i teškim izazovima višestruke naravi. I to ponajprije s izazovima koji su uvjetovani stalnom prisutnošću velikog mnoštva u osnovi društveno iskorijenjenih, veoma mobilnih, lako zamjenjivih i po tendenciji anomičnih ljudi koji, zbog modernog demontiranja mreže tradicionalnih posredujućih integrativnih i disciplinirajućih pred-političkih institucija i organizacija, postaju potencijalno pogibeljni za glatko funkcioniranje liberalno-demokratskog društvenog poretka, jer su pogodni za izvaninstitucionalnu demagošku političku mobilizaciju. Ili su to, nadalje, izazovi uvjetovani postojanjem velikog mnoštva još nedovoljno moderno civiliziranih, pa, stoga, i nedovoljno discipliniranih ljudi, prožetih strastima i sklonih nasilju. U pozadini drugog smislenog okvira stoje izazovi koji su uvjetovani inherentnom prekarnošću ustroja liberalno-demokratskog poretka, reprodukcija kojega ovisi i o nekim kulturnim i inim preduvjetima (po pravilu pred-moderne naravi), uvjetima koje taj poredak nije sam u stanju proizvesti i zajamčiti (Böckenförde), ili je posrijedi prekarnost "sistemske integracije", stabilnost koje ovisi o unaprijed zadanim "socijalnim ligaturama" po Dahrendorfovom terminu. Pri tome, primjerice,

Gellner pridaje tome pozitivnu konotaciju time što drži da je jedinstvenost modernog civilnog društva u tome da se kroz "veze ili spone" koje prožimaju čitavo društvo formiraju uvjeti za individualnu slobodu u liberalnoj demokraciji (Gellner, 1995: 42). U krajnjoj analizi, posrijedi je pristup koji je u osnovi zaokupljen problemom kako zajamčiti mobilizaciju moralnih resursa normativne socijabilnosti u političke svrhe, ili pak problemom pred-ugovornih i ne-ugovornih kulturnih sredstava za utiskivanje svojevrsnog ne-negocijabilnog reda u ponašanje ljudi već na inter-personalnoj i komunalnoj ravni, i to ponajprije preko posredničke mreže ograničavajućih i disciplinirajućih organizacija i asocijacija, te na temelju proizvodnje u osnovi nekog masovnog pred-političkog povjerenja u institucije i aktere vlasti. To ponajprije i ponajviše u situacijama kad inače raste izravno političko nepovjerenje i kad se povećava distanca između svijeta politike i svijeta života. To je pristup koji je, stoga, središnje zaokupljen pitanjima o načinima i šansama da se mobiliziraju moralne resurse socijabilnosti kao takve za disciplinirajuće systemske političke svrhe, i prije svega za konsolidaciju društvenog poretka, pa i pitanjem o mogućnostima da se pred- i ne-ugovornim sredstvima u ponašanje građana utisne i ugradi neka mjera discipliniranosti, ukorijenjenosti i neupitnosti, pa da se tako i zajamči ne-negocijabilnost i neupitnost samih temelja etabliranog ili poželjnog društvenog poretka. I to po pravilu već na temelju nekog po definiciji neupitnog pred-političkog i ne-političkog zajedništva koje stoji onkraj svih interesnih razlika i opreka (Taylor).

Drugi se pristup može opisati kao pristup "odozdo". A to je pristup koji je nadahnut velikim idejama moderniteta, tj. idejama subjektiviteta, emancipacije, jednakosti, participacije i političke inicijative autonomnih građana. Stoga u ovom pristupu središnji problemi postaju problemi sredstava koja stoje na raspolaganju slobodnim i jednakim, ali i različitim građanima, koja im omogućuju u modernim društvima djelovati kao zoon politikón (ζῶν πολιτικός) u Aristotelovom smislu tako da mogu istodobno biti i autori i adresati zakona. I još općenitije, da mogu autonomno i kompetentno sudjelovati u oblikovanju demokratske političke volje i zatim u njezinom ozakonjivanju. A to znači sudjelovati u procesima demokratskog odlučivanja koji se, idealno zamišljeni i po tendenciji, oblikuju kao trostruki proces samo-osvješčivanja, samo-određivanja i samo-ozakonjivanja (Habermasovom terminologijom *Selbstbesinnung*, *Selbstbestimmung* i *Selbstgesetzgebung*). I to pod općim uvjetom da barem načelno i svi ključni elementi društvenog ustroja i društvenog poretka stoje na raspolaganju slobodnim i jednakopravnim građanima. A to isto tako znači i da djeluju i mogu djelovati politički, ali u okviru poštivanja temeljnog demokratskog političkog zahtjeva: "ne biti dominiran" ali i "ne dominirati" (*nicht beherrscht werden* i *nicht herrschen* po Meyeru). Na toj podlozi civilno društvo i civilno-društveni angažman i aktivizam imaju izrazitu političku relevanciju, a nisu samo svojevrsna pred-politička i ne-politička

oaza autonomije i volontarijata građana, ili svojevrsni ne-vladin mehanizam društvenog discipliniranja građana, jer funkcioniraju kao autonomno društveno polje koje posreduje između realnog društva odnosno životnog svijeta, na jednoj strani, te politike, političkog društva i države, na drugoj. A to znači da se civilno društvo poima kao društveno polje u kojem se generiraju i artikuliraju autonomne društvene aspiracije, inicijative i akcije koje zatim struje prema "gore", te ulaze u sferu javnosti, pa se prezentiraju političkom društvu da bi na kraju vršile pritisak na institucije državne vlasti.

Ovo razlikovanje optike "odozgo" i optike "odozdo" se na svoj način odražava i na način kako se načelno odgovara na pitanje o zadnjim (ultimate) izvorima suvereniteta i izvornih nositelja suvereniteta koji se nameće i kao pitanje o krajnjoj i legitimnoj podlozi za uistinu autonomni civilno-društveni angažman i civilno-društveni aktivizam. Doduše, postoje pristupi koji to pitanje, to jest pitanje zadnjih izvora suvereniteta, uopće ne uključuju u krug pitanja koja se otvaraju kad se raspravlja o civilnom društvu, nego cjelokupnu tematiku civilnog društva smještaju u smislene okvire za koje se pitanje o zadnjim izvorima suvereniteta uopće ne otvara. Znakovite su u tom pogledu formulacije da su "pojam i praksa civilnog društva dio one tradicije moderne političke teorije i prakse koje su zasnovane na duhu podjele, kontrole, ograničavanja političke vlasti u kontekstu uzajamno zavisnih procesa demokratizacije države i participativnosti društva, tj. aktivizma građana. Idealno-tipski model ustavne demokracije je neodvojiv od ideje i prakse civilnog društva. Moglo bi se govoriti o bipolarnoj paradigmi ustavne demokracije (liberalno-demokratskog poretkta, vladavine prava) i civilnog društva" (Vujadinović). U optici pristupa "odozgo" suverenitet se poima tako da se drži da zadnje izvore suvereniteta tvore bilo neki transcendentni entiteti ili pak neki unaprijed zadani i supstancijalizirani kolektiviteti koji stoje s onu stranu dane ukupnosti građana kao političkih bića i njihove političke ili pak u najboljem slučaju s onu stranu ukupnosti građana, jer su građani svoj izvorni suverenitet konzimirali svojom odlukom da se uključe i podupru državno politički okvir kad je taj okvir izvorno stvoren na temelju i u okviru izričitog ili po pravilu prešutnog konstituirajućeg društvenog ugovora, budući da su se tom svojom odlukom odrekli svojeg izvornog suvereniteta, te su ga praktično, bilo u cijelosti ili pak djelomično, prenijeli na faktičnog suverena u odnosu na kojeg su zapravo samo podanici, tako da suverenitet, po Beckovoj terminologiji, dobiva svojstva "monogamnog suvereniteta" i to u rigidnoj katoličkoj verziji. U toj optici onda autonomni civilno-društveni angažman i aktivizam trebaju neko dodatno i samostalno utemeljenje i opravdanje, te se, stoga, mogu načelno tretirati i kao sumnjiva i potencijalno subverzivna aktivnost kad se ne zadržavaju u danim okvirima već etablirane državne politike.

Suprotno tome, u optici "odozdo" građani kao pojedinci su pojmmljeni u dosljedno demokratskom političkom okviru kao zadnji, jedini ali trajni izvor suvereniteta, te, stoga, mogu uvijek i načelno opozvati ili uskratiti svoj pristanak svakoj vlasti, pa i državnoj. Time se do kraja dovodi imanentizacija suvereniteta, te se suverenitet načelno oslobađa od svake kontaminacije transcendentnim u bilo kojem, pa i ovozemaljskom vidu. Stoga, suverenitet svakog kolektiviteta je legitiman samo kad se poima i prakticira kao izraz suvereniteta ukupnosti građana, pa im tako njihov početni pristanak na konstituiranu državnu vlast ne oduzima ništa od njihovog izvornog suvereniteta i ne pretvara ih ni u odnosu na demokratsku vlast u podanike ili polu-podanike, koji su se zapravo odrekli svojeg suvereniteta, prenoseći ga na suverena, to jest u parlamentarnoj demokraciji na svoje izabrane zastupnike. U tom pogledu je njihov civilno-društveni angažman i aktivizam, i kad se izražava u obliku novih osporavajućih i alternativnih društvenih pokreta, te prije svega u obliku građanskog neposluha, pa i tzv. anti-pokreta, samo legitimni izraz njihovog izvornog suvereniteta. U tom smislu se poznata formula "No state, no democracy", koja kao da privilegira državu kao preduvjet demokracije, pretvara u formulu "bez trajno suverenih tj. slobodnih, jednakopravnih građana nema ni demokratske države, niti demokracije u okviru države, pa ni politike".

Međutim, višeznačnost ne prestaje ni time. Postoje i veoma duboke razlike u opisu ključnih obilježja civilnog društva. Na jednoj strani stoje gledišta po kojima civilno društvo jednostavno tvori društveno polje koje je prožeto odnosima moći i vlasti na molekularnoj društvenoj ravni, te odnosima hijerarhije, dominacije i heteronomije, pa, stoga, i prisile, isto onako kako se to događa u širem društvu. Za ilustraciju takve načelne pozicije dovoljno je spomenuti da Roger Brubaker upozorava na povijesnu činjenicu da je njemački nacionalizam našao svoje prigodno pribježište i utočište upravo u asocijacijama građana koje pripadaju sferi civilnog društva nakon što se službena njemačka državna politika izravno nakon poraza u Prvom svjetskom ratu distancirala od njemačkog nacionalizma, ili na ulogu koju neke asocijacije koje pripadaju sferi civilnog društva igraju danas u sukobima u nekim zemljama današnje Afrike, ili pak udruge u okviru onoga što se u SAD naziva "moralnom većinom". Slične su naravi i teorijska razmatranja Hardta i Negrija o civilnom društvu u povijesnoj perspektivi koja ide od Hegela do poimanja današnjih ne-vladinih organizacija (NGO-a). Naglasak je pri tome na dvostrukoj i proturječnoj društvenoj ulozi civilnog društva u sastavu globalne vlasti. I to tako što se civilno društvo shvaća kao posredujući i od nacionalne države i kapitala relativno nezavisan element koji ipak pripada trećoj i najširoj razini u piramidi globalne vlasti, jer prije svega "kanalizira potrebe i želje mnoštva u oblicima koji mogu biti predstavljeni i unutar funkcionirajućih globalnih struktura vlasti" (Hardt, Negri, 2001:311). Još kritičnije se opisuje uloga NGO scene za koju se tvrdi da "na najširoj, najuniverzalnijoj razini

aktivnosti NGO koincidiraju s djelovanjem Imperije 's onu stranu politike' na terenu bio-vlasti, odgovarajući potrebama samog života" (Hardt, Negri, 2001:314). No, postoje gledišta po kojima je civilno društvo društveno polje socijalnosti kao takve, pa, stoga, autonomije građana i spontanosti, ne-hijerarhijskih odnosa, komuniciranja bez prisile, bazične (grass root) demokracije, individualne inicijative itd. To je sadržajno naznačeno u opisu temeljnih obilježja civilnog društva koji je razradio Vukašin Pavlović. Civilno društvo se zamišlja kao društveno polje koje je obilježeno horizontalnošću društvenih aktera, tolerancijom i suradnjom, skladom i neometanim razvojem, te afirmacijom individualnosti, i to ne samo u znaku suprotstavljanja totalitarnoj državi, nego i drugim oblicima kolektivizma i tradicionalizma. Načela na kojima se temelji civilno društvo, pa, stoga, i civilno-društveni angažman i civilno-društveni aktivizam su pobrojana na slijedeći način: to su (a) autonomija naspram države i političkog društva; (b) udruživanje kao ne-političko povezivanje i organiziranje; (c) kontraktualnost; (d) pluralizam, društveni i kulturni, pa i interesni; (e) individualizam; (f) solidarnost; (g) samo-organiziranje; (h) privatnost (i) humanizam i humanitarizam; (j) univerzalizam i mundijalizam (Pavlović 1995: 29-30). Na toj osnovi teško da bi neke od u nas postojećih nevladinih organizacija i asocijacija pripadale sferi civilnog društva. Na toj takvoj podlozi razvoj civilnog društva, civilno-društveni angažman i civilno-društveni-aktivizam se razumiju i kao strategija koja smjera ili doprinosi ne samo de-konstrukciji i re-konstrukciji središta politike nego i re-konstrukciji zajednice, i to na demokratskoj osnovi s naglašavanjem (a) participacije i građanske inicijative i (b) usvajanja egalitarne vizije prava i dužnosti građana (Roniger, 1998:66).

Još dalje idu shvaćanja Žarka Puhovskog, za kojega je središnje pitanje civilnog društva, civilno-društvenog angažmana i civilno-društvenog aktivizma sustavna afirmacija i strogo poštivanje jednakopravnosti i različitosti sudionika. Naime, po Puhovskom je "civilno društvo u veoma dugoj tradiciji svagda bilo razumljeno kao specifičan odnos među njegovim sudionicima, iskazan u načelu horizontalnosti, koje označuje sustavnu jednakopravnost sudionika tako ustrojenog društva. Ta jednakopravnost konkretnih osoba – koje civilno društvo uspostavljaju radi zadovoljenja svojih potreba, reguliraju ga u cilju ostvarenja svojih interesa – smislena je samo pod pretpostavkom neupitnosti njihove konstitutivne različitosti". Iz toga se izvodi i "bitna razlika civilnog društva spram zajednice, države, političke 'sfere', posebice u suvremenoj mjerodavnoj demokratskoj verziji". A ta razlika se temelji na trajnom horizontalnom pluralizmu, te na održavanju stalnih razlika među sudionicima civilnog društva

na podlozi njihove načelne jednakopravnosti.⁴ Naravno, u ovom slučaju postoji duboka i načela razlika ne samo između civilnog društva i države nego i političkog društva i politike, jer u politici nije moguće "ne biti dominiran", ali i "ne dominirati". Naravno, civilno društvo bi u ovom slučaju otjelovilo kako duh zajedništva tako i individualne dobrovoljnosti, te bi se ono predočilo kao zajednica autonomno reguliranih pojedinaca čija egzistencija se ne poklapa i ne iscrpljuje time što su državljani neke države. Zapravo, civilno bi društvo načelno bilo zamišljeno kao društveno polje izbora, inicijative i participacije, slobodnih i neobveznih asocijacija građana, te bi se oblikovalo i sastojalo od mreže dobrovoljnih organizacija koje su odbojne na regulaciju i usmjeravanje državom, ali i tržištem, a uz pomoć kojih se ograničava državna vlast već samim prisustvom i aktivnošću nezavisnih grupa koje se samostalno reguliraju.

Tonči Kuzmanić u drugačijoj optici prepoznaje ključno obilježje civilnog društva i civilno društvenog aktivizma u sredstvima društvenog djelovanja koja se rabe. Naime, ta sredstva su jedino javna riječ i javni govor bez ikakvih natruha prisile i bez ulaženja u bilo kakve saveze s demonijom vlasti, moći i nasilja. Stoga ono što odlikuje civilno društveni aktivizam nije samo autonomija od države nego je to odbojnost spram nasilja kao legitimnog sredstva društvenog djelovanja. Na toj podlozi Kuzmanić zaključuje da su suvremeni "no global" i "anti-global" pokreti u poznatim manifestacijama u Genovi izišli izvan pravog konteksta civilnog društva i civilno-društvenog aktivizma onog trenutka kad su napustili javnu riječ i javni govor i kad su pribjegli nasilju. Naravno, u tom slučaju ne bi uopće postojala mogućnost da se govori o "necivilnom civilnom društvu" (uncivil civil society) (Keane) i o "barbarskom civilnom društvu" (barbarian civil society) (Neumann).

Razlika u pristupu "odozgo" i "odozdo" mogla bi se opisati i kao razlika između pristupa sa stajališta desnice i sa stajališta ljevice. Za prvo stajalište bilo bi u osnovi karakteristično nastojanje da se stanovita neo-liberalistična de-konstrukcija i re-konstrukcija države dopuni i nadoknadi posredujućim institucijama koje bi se temeljile na društvenom volontarijatu. Za drugo bi bila karakteristična usredotočenost na autonomiju i izvornost novih društvenih pokreta izvan države i etablirane politike i nezavisnih od njih. U tom okviru civilno društvo bi se po tendenciji poklopalo

⁴ To je veoma jasno naglasio Craig Calhoun svojim upozorenjem da je "nacionalizam dobroćudan samo ako ne teži ovoj pseudo-demokraciji istosti. To je točka gdje nastupa civilno društvo. Civilno društvo je locus različitih grupa i pojedinaca i, što je važnije, njihovih kontakata jednog s drugim. Podjela rada i drugi izvori razlika mogu se pojaviti unutar civilnog društva ili mogu biti uneseni iz obitelji ili drugih manje javnih područja, ali u civilnom društvu događa se razmjena ne samo roba nego ideja" (Calhoun, 1994:327). Međutim, ostaje pri tome otvoreno pitanje političkog učinka postojanja civilnog društva.

s idealom demokracije i jednakosti, te bi tvorilo jedan od ključnih faktora djelatnog društvenog pluralizma, jer bi bilo otporno svakoj kolonizaciji sadržajima državne i stranačke politike, ali i onima ekonomske naravi.

II

Ako bi se za trenutak zaboravilo ove načelne ambivalencije, te bi se pokušalo opisati smislene okvire u kojima je problem civilnog društva bio predmet višegodišnjih rasprava u ovim prostorima, tada bi se neka ambivalencija mogla identificirati u četiri ključne problematične, ali promjenjive društvene pozadine koje stoje u osnovama tih rasprava.

Prvo, to su bile rasprave, započete u ovim prostorima potkraj sedamdesetih i početkom osamdesetih godina, ponajviše u Sloveniji, pa zatim u Hrvatskoj, ali su oživjele devedesetih godina u Srbiji. Te rasprave su izvorno imale lako prepoznatljivu problematičnu pozadinu na koju su se kritički odnosile i na temelju koje su dobivale svoj pravi smisao. Tu pozadinu je tvorio totalitarizam općenito ili, još preciznije, tvorile su je totalitarističke tendencije u onom umjerenom ili blagom obliku u kojem su dominirale u tadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji. U tim raspravama tematika civilnog društva je bila usredotočena na u osnovi daljnje delegitimiranje tadašnjeg faktičkog načina vladanja i upravljanja društvom, ali isto tako je bila zaokupljena razradom moguće strategije izlaska iz duboke i gotovo bezizlazne društvene krize koju je generirao i reproducirao društveni sistem. Stoga su se te rasprave sadržajno oblikovale prije svega u znaku elaboracije jedne strategije radikalne demokratizacije društvenog života u ovim prostorima, koja bi nosila obećanje da tranzicija od socijalizma u post-socijalizam neće uključivati i autoritarna rješenja krize, te će ponajprije isključivati orgije nasilja u masovnim razmjerima s mogućim ogromnim uništavanjem i rasipanjem već raspoloživih društvenih materijalnih i ljudskih resursa, nego će osigurati optimalnu političku i kulturnu podlogu za participaciju građana kao slobodnih i jednakih, ali i različitih u procesima društvenog demokratskog odlučivanja. Zgusnuto rečeno, niz tadašnjih ključnih pitanja u raspravama o civilnom društvu ticao se odnosa između civilnog društva i totalitarizma. Civilno društvo se ponajprije poimalo i prakticiralo kao alternativa totalitarizmu, ali i kao demokratska strategija izlaska iz krize postojećeg totalitarizma.

Drugo, to su bile rasprave, ponajprije u Sloveniji pa onda i drugdje, koje su slijedile za urušavanjem real-socijalističkog društvenog sustava u ovim prostorima, te s neočekivanim nastupom svih onih prilika i neprilika koje se danas opisuju i kao kriza tranzicije i patologija tranzicije, ili pak kao nastavak duboke društvene krize, sada u novom post-socijalističkom kontekstu. Najširu problematičnu pozadinu takvih rasprave tvorili su u osnovi procesi u kojima su nacionalističke političke strategije, pod različitim nacionalnim zastavama, uspjele gotovo posvuda odrediti narav i

smjer glavne struje u politici i u kulturi, te su praktično postale društveno vladajuće i kulturno hegemonne, dobivajući status državnih politika, pa su ponegdje uspjele dosta učinkovito svojim sadržajima kolonizirati i svijet života i svijet svakidašnjice. Stoga novu problematičnu pozadinu određuje plima novog autoritarizma i izrazito arogantnog autoritarnog načina vladanja i upravljanja društvom s nacionalističkim konotacijama i s pratećom re-tradicionalizacijom i re-kolektivizacijom društvenog života, te rigidnim društvenim uključivanjem i isključivanjem itd. A taj plimni val je gotovo u cijelosti izbrisao početne rudimente civilnog društva, civilno-društvenog angažmana i civilno-društvenog aktivizma; ponegdje su se već postojeći rudimenti civilnog društva i civilno-društvenog aktivizma utopili u nacionalno zajedništvo. Zgusnuto rečeno, ključno pitanje je postalo pitanje odnosa civilnog društva i nacionalizma koji je dobio oblik državne politike. Civilno društvo se sada pojavljuje kao moguće izвориšte radikalno demokratske alternative nacionalizmu i nacionalnoj državi koja se uspostavlja i funkcionira kao nacionalizirajuća država (Brubaker).

Treće, to su bile početne rasprave koje su se prvenstveno bavile iskustvima civilnog društva, civilno-društvenog angažmana i civilno-društvenog aktivizma, nastalih na indikativan način na temelju i u okviru društvenog realiteta nekih današnjih južnoameričkih društava, a koja su iskustva relevantna i za ove prostore. A to znači da su posrijedi rasprave koje su uglavnom bile projicirane na problematičnu pozadinu u kojoj dominiraju pitanja o realističkim šansama za razvoj civilnog društva, civilno-društvenog angažmana građana i civilno-društvenog aktivizma u društvenim uvjetima u kojima se burno i drastično produbljuju društvene nejednakosti, te se širi masovno siromaštvo, pa u kojima društvo sigurno nazaduje sve do pada u stanje koje se može opisati kao stanje uistinu "razorenog društva" ili društva koje je palo na "nultu točku" preživljavanja (Bolčić). Zgusnuto rečeno, u tom okviru ključno pitanje postaje pitanje odnosa civilnog društva i dramatične ekspanzije društvenih nejednakosti i masovnog siromaštva, te teških razaranja samog tkiva jednog društva ponajprije ili, pored ostalog, pod utjecajem uvođenja divljeg kapitalizma, ali i društva rastućim društveno izfabriciranim rizicima i razmjerima življena kao sve izrazitijeg rizičnog življenja.

Četvrto, to su aktualne rasprave o civilnom društvu u nekim zapadno-evropskim društvima koje u osnovi smjeraju razradi jedne nove reformske politike, pa tako predstavljaju teorijsko traganje za mogućnostima političkog djelovanja društvenih aktera na uspostavljanju i na razvoju sve demokratskijih oblika politike. Najširu problematičnu pozadinu ovih rasprava tvori danas ono što se naziva postojećim deficitom demokracije⁵, te

⁵ Evo kako taj deficit opisuje Birgit Sauer u optici feminističkih pokreta: "prvo, temelji za deficit demokracije leže u monopolizaciji procesa političkog odlučivanja preko 'elitističkog sklopa stranačkih i frakcijskih vrhova, ministarskih birokrata i privrednih

krizom politike i političkoga u mnogim liberalno-demokratskim društvima. A ta kriza se općenito očituje u otuđivanju politike od života i života od politike po tezama Thomasa Meyera, ili po riječima Dahla, u suvremenom paradoksu demokracije koji se na iskustvenoj razini manifestira tako što građani veoma visoko prihvaćaju demokratske ideje i vrijednosti, ali to ide ruku pod ruku s njihovim masovnim i rastućim nepovjerenjem u institucije koje bi upravo te vrijednosti svojim ustrojem i djelovanjem trebale izražavati i potvrđivati. Zgusnuto rečeno, ključno pitanje je uspostavljanje nove ravnoteže u liberalno-demokratski ustrojenim društvima između triju načelnih društvenih regulativnih mehanizama, tj. tržišta, države i društva, te triju medija upravljanja koji su njima svojstveni tj. novca, vlasti i solidarnosti. Civilno društvo se sada promišlja kao dopuna, korektiv ili alternativa neo-liberalističkom strategijom uzrokovanim i uvjetovanim manjkavostima i ograničenjima danas djelujuće demokracije. To se danas, pored ostaloga, manifestira i u nastojanjima oko oblikovanja evropskog civilnog društva i tzv. svjetskog civilnog društva.

Naravno, postoji još jedna za raspravu o civilnom društvu ovdje i sada veoma relevantna, ali i izrazito upitna pozadina. Naime, tu pozadinu tvori odnos ili sprega između civilnog društva i u našoj javnosti prisutnih izrazito različitih, utjecajnih načina promišljanja i pravljenja politike, to jest onoga što bi Talijani opisali kao "il modo di fare la politica". Treba priznati da u našoj javnosti – političkoj i općoj, pa i znanstvenoj – postoje ne samo različiti nego i izravno suprotni načini koncipiranja, pa i zbiljskog prakticiranja politike. Usudio bih se prepoznati barem tri glavne struje u tom pogledu, koje, međutim, na bitan način određuju kako se zamišlja i prakticira odnos civilnog društva i politike ovdje i sada.

vodstava', što se za većinu građana očituje kao blokada participacije. Drugo, 'suveren' se ograničava u svojoj sposobnosti djelovanja i odlučivanja na ritualizirani i izolirani izborni čin, te se tako degradira na publiku u 'gledateljskoj demokraciji'. Nisu pojedinci za demokraciju nesposobni nego su institucije predstavničke demokracije sve manje u stanju uspostaviti svoje nužne preduvjete, to jest participirajuće građane i građanke. Treće, izbori kao 'ključna stvar' predstavničke demokracije su manje čin političkog samoodlučivanja građana koji biraju, a više su ritual 'zaštite administrativne razine odlučivanja' koja specifične grupe i pitanja isključuje iz predstavnički legitimiranih instancija odlučivanja. Četvrto, moderna 'socijalna i na sigurnost orijentirana država' dopušta da raste potencijal birokratske nadmoći u ime brige za egzistenciju, te tako dopušta da se istodobno sužuje prostor za slobodno demokratsko djelovanje. Peto, neoliberalno novo prekrajanje političkog prostora znači, pored denacionalizacije politike uslijed prijenosa na jednu međunarodnu egzekutivnu razinu, i de-demokraticizaciju politike gustim 'pred-političkim' mrežama. Nacionalno-državne i internacionalne mreže djelovanja zgušnjavaju se nasuprot akterima sa slabim resursima. Šesto, 'pritisak globalizacije' sužuje politički prostor nacionalnih država, to jest omogućava ograničavanje i erodiranje socijalnih pretpostavki za političku participaciju, pa tako onemogućava demokratsku participaciju." Sauer, Birgit, Demokratie und Geschlecht. Institutionelle Verhältnisse und Verhinderungen, u: Meyer, Thomas /ur./, Dietz, 2002.

Prva struja shvaća i određuje politiku na tragu Aristotela i aristotelevske tradicije koju u novije vrijeme najdosljednije slijedi Hannah Arendt, a u nas Tonči Kuzmanić. Za tu struju je karakteristično i krucijalno da politiku uopće poima kao djelovanje u kojem slobodni i jednaki ili jednakopravni, ali međusobno različiti građani raspravljaju, spore se i odlučuju o pitanjima svojeg "dobrog života" u svom gradu. To je poimanje politike koja politiku povezuje s djelovanjem riječima i javnim govorom, te je oštro razlikuje i dosljedno suprotstavlja nasilju i prisili po načelu da tamo gdje nestaje javna riječ i gdje prestaje mogućnost javno relevantnog govora, nužno počinje nasilje. Ili, tamo gdje nestaje politika koncipirana i prakticirana na takav način, tamo nastupa i počinje nasilje. Stoga se u politici ne radi o vladanju po poznatoj logici ključnog razlikovanja između vladara i podanika, gospodara i sluge, vođe, vodstva i sljedbenika, pastira i vjerničkog stada. Stoga smo svi mi potencijalno politička bića, ali samo kao jednaki a različiti, ali i potencijalno kompetentni kad se radi o našoj koži. I to jednaki kako u smislu govorenja o javnim pitanjima, tako i u smislu odlučivanja o njima. Svako djelovanje koje pretendira da je političko a odstupa od takvog ideala politike ne samo što nije prava politika nego je negacija politike, prava anti-politika.

Druga struja shvaća i prakticira politiku u duhu Macchiavellijeve tradicije i Max Weberovih koncepcija politike. Bitna karakteristika te struje je u tome što se politika vezuje za dominaciju to jest vladanje, te se politika u svojoj jezgri svodi na tehnologiju vladanja ili na umijeće vladanja. U tom smislu se politika shvaća i kao svojevrsni "poziv", pa stoga u politici i o politici govore samo oni koji su na neki način za to "pozvani". U demokratski usmjerenom politici u osnovi se u najbolju ruku radi samo o stvaranju sljedbeništva i o njegovom povremenom i prigodnom mobiliziranju. O tome uvjerljivo govori Max Weber-ov savjet njemačkom generalu Ludendorfu kao kandidatu za predsjednika republike da „nakon izbora, javno kaže svojim glasačima: "Izabrali ste me, a sada šutite".

Treća struja shvaća i prakticira politiku u onom duhu koji je najtemeljitije izrazio njemački filozof politike *Carl Schmitt* svojom poznatom tezom o temeljitoj i dosljednoj dihotomnoj podjeli društva po liniji prijatelj/neprijatelj, te svojim uvjerenjem da jedna populacija postaje politički svjesna i politički aktivna samo u onoj mjeri u kojoj postaje svjesna svojih neprijatelja i počinje djelovati u skladu s tim. To je još dosljednije i jasnije izrazio Schmitt svojom parafrazom poznate Descartesove teze "cogito ergo sum" u njegovu formulu "Mislim, dakle, imam neprijatelja; imam neprijatelja, dakle, ja sam ja".

Malo može biti dvojbe da se načelno u nas danas može misliti o civilnom društvu u okviru tih triju različitih shvaćanja i prakticiranja politike. U jednom slučaju je posrijedi civilno-društveni angažman i civilno-društveni aktivizam koji je nadahnut shvaćanjem politike kao stalne konfrontacije s neprijateljem, te, stoga, uključuje stalno proizvođenje neprija-

telja i mahanje slikama neprijatelja kao svojevrsnim političkim strašilima, pa je u krajnoj analizi usmjeren na dominaciju - klasičan primjer udruga pod nazivom tzv. stožera za zaštitu digniteta domovinskog rata i nečeg sličnog, te politički angažman nogometnih navijačkih plemena Bad Blue Boysa, Torcide i sličnih. U drugom slučaju civilno-društveni angažman i civilno-društveni aktivizam su u osnovi u funkciji davanja dodatnog legitimiteta etabliranim sistemskim institucionalnim društvenim aranžmanima i akterima. I to legitimiteta svojevrsne društvene normalnosti, te u osnovi u funkciji normaliziranja zatvorenih životnih obzora. U trećem slučaju posrijedi je civilno društveni angažman i civilno društveni aktivizam osporavajuće i delegitimirajuće, ali i inovirajuće naravi, jer otvara prostore za elaboriranje i iskušavanje prije svega alternativnih odgovora na izazove i probleme koje se ne mogu naći primjereni odgovori u okviru danog statusa quo i onda kad ima oblik liberalno-demokratskog sustava.

Naravno, ovime je samo ukratko opisano opće tematsko obzorje unutar kojeg rasprave o civilnom društvu dobivaju svoj smisao i imaju neku svoju demokratski značajnu političku funkciju.

III

Vrijedi se sada upustiti u ocjenu učinaka dosadašnjih rasprava o civilnom društvu u ovim prostorima kao i dosadašnjeg civilno-društvenog aktivizma.

Prvi je zaključak da su se početne rasprave i početni oblici civilno-društvenog aktivizma iz osamdesetih godina pokazali na djelu kao posve nedjelotvorni u dramatičnim obratima s početka devedesetih godina i tamo gdje su bile najrazvijenije. Naime, ne može se izbjeći zaključak da diskurz o civilnom društvu kao i početni civilno-društveni aktivizam iz osamdesetih godina nisu imali gotovo nikakav relevantni utjecaj na ono što se događalo od početka devedesetih godina. Teorijska očekivanja u "snagu i vrijednosti 'probuđenog' civilnog društva" (Misztal, 199:104) jednostavno nisu prošla na testu realnosti. Dapače, činilo se da je sadržaj prethodnih rasprava o civilnom društvu pao u totalni zaborav odnosno da je bio potisnut u zaborav novim plimnim valom nacionalističkih politika, te izgradnjom nacionalnih država kao u osnovi nacionalizirajućih država, koje su sam sadržaj prethodnih rasprava o civilnom društvu učinile praktično besmislenim. Stoga je u dijelovima ovih prostora bilo u prvoj polovini devedesetih godina manje znakova o rađanju autonomnog civilnog društva s paralelnom autonomnom javnom sferom nego u drugoj polovini osamdesetih godina. Kao da su, pored ostalog, nacionalna država i političke stranke ispunile u cijelosti polje politike i zatvorile obzorje političke arene i pojave mogućih političkih aktera i opcija, te su tako doprinijeli eliminiranju mogućnosti za autonoman civilno-društveni angažman i aktivizam. Dapače, moglo bi se ustvrditi da su početne rasprave i početni civil-

no-društveni aktivizam faktički društveno i politički odradile posao za nekoga drugog.

Drugi je zaključak da obnova zanimanja za civilno društvo u Hrvatskoj ide veoma specifičnim putem. Prije svega, obnova rasprava o civilnom društvu ne prethodi nego slijedi za počecima nekih oblika civilno-društvene prakse i civilno-društvenog angažmana ljudi. To zapravo znači da se prije stvaraju i počinju djelovati autonomne ne-vladine asocijacije utemeljene na dobrovoljnom angažmanu građana i na njihovom demokratskom i humanističkom instinktu, nego što se razvija javno relevantna rasprava na temu civilnog društva u osobitim hrvatskim prilikama iz devedesetih godina. Taj izvorni civilno-društveni angažman i aktivizam je bio u osnovi usmjeren na pitanja zaštite ljudskih prava kao univerzalnih prava, te solidarnosti i pružanja potpore i humanitarne pomoći žrtvama rata i političkog nasilja tj. onima o kojima se praktički nitko drugi iz područja etablirane politike nije brinuo i nije želio brinuti. Ovaj civilno-društveni angažman i aktivizam je bio prividno ne-političke, te prvenstveno prizemne humane i humanitarne naravi na razini svijeta života, ali je imao svoje autonomne političke pretpostavke i izravne delegitimirajuće i osporavajuće političke učinke. Civilno-društvene ne-vladine organizacije tvorile su i gradile su praktičnu alternativu vladajućoj politici, ideologiji i kulturi. Drugi pravac tog izvornog civilno-društvenog angažmana i aktivnosti je bio izravnije političke naravi, te se očitovao u mučnim nastojanjima da se stvore barem začeci ili svojevrsne oaze autonomne javne sfere koja će kao alternativna javna sfera doprinosti demokratskom otvaranju političke scene mimo etabliranih političkih stranaka, pa tako i dosljednoj pluralizaciji javnog i političkog života i prije svega za svojevrsni iskorak iz "života u laži", posuđujući Havelovu sintagmu. Nadalje, veliki zaokret i snažan impuls razvoju i afirmaciji civilnog društva i civilno-društvenog aktivizma nastupa onda kad se autonomne ne-vladine asocijacija po prvi put izravno aktiviraju i učinkovito angažiraju u politici, tj. u predizbornoj kampanji. I to u cilju široke izborne mobilizacije građana i u znaku suzbijanja već prisutne tendencije širenja političke apatije i izbornog absentizma. To je trenutak kad civilno-društveni angažman i aktivizam, pored i mimo političkih stranaka, dobiva izravno političko značenje, jer postaje izravni faktor politike i političkih opcija, izlazeći izvan okvira humanitarnih i solidarnih akcija.

IV

Nakon toga – poslije siječanjских izbora 2000. – otvaraju se dva nova ključna pitanja: prvo, može li i treba li takav ulazak civilnog društva posredstvom ne-vladinih asocijacija u politiku ostati trajna komponenta politike u Hrvatskoj, ili je to bilo vezano samo za osobiti stjecaj društvenih i političkih okolnosti, prouzrokovan specifičnom tranzicijskom recesi-

jom i krizom, koja je do kraja dovedena u režiji HDZ i njegovog autoritarnog i arogantnog načina vladanja i upravljanja Hrvatskom; i drugo, mogu li civilno društvo, civilno-društveni angažman i aktivizam postati samo-održivi (self-sustaining), tj. održavati se i obnavljati se samo na svojoj vlastitoj društvenoj podlozi? Naime, gledajući na neke aspekte odnosa ranijih donatora spram ne-vladinih asocijacija moglo bi se postaviti pitanje nisu li za njih te asocijacije u osnovi bile asocijacije samo za jednokratnu upotrebu, a to znači po sistemu "upotrebi, pa baci". Naravno, posrijedi je sklop pitanja šire naravi, jer su se ista ili slična pitanja namegnula i drugdje, i to nakon poznatog izbornog poraza Mečiaru u Slovačkoj i Miloševića u Srbiji, u kojima su značajnu ulogu imale upravo aktivnosti i konkretne akcije ne-vladinih asocijacija koje su tvorile središte nastajućeg civilnog društva i civilno-društvenog aktivizma.

Naravno, time se otvorio niz novih pitanja. Prvo od takvih pitanja je primjerice pitanje: je li realistički očekivati da su ovi prostori konačno izišli iz teške te više nego desetljetne društvene i političke krize, te će procesi daljnje konsolidacije liberalno-demokratskog poretka radikalno smanjiti, ako ne i postupno eliminirati iz društvenog realiteta već postojeće socijalne, političke i kulturne deprivacije i neće u masovnim razmjerima stvarati novu podlogu za društveno nezadovoljstvo određenih segmenata populacije? Drugo je pitanje: je li realistički očekivati da će postojeće političke stranke i za njih karakteristični načini pravljenja politike moći, znati i htjeti to društveno nezadovoljstvo i društvenu potisnutost javno izraziti, pretvoriti ih u javni društveni problem, te ih politički artikulirati? Treće je pitanje: da li će sadašnja društveno-politička konstelacija stranačkih snaga znati i htjeti držati arenu političkog djelovanja otvorenom za nove tematike, za nove društvene aktere, za nove inicijative, te tako i za nove demokratskije načine pravljenja politike? zajedničko je ovim pitanjima nadsvođujuće pitanje: da otuđivanje svijeta politike od svijeta života ima trajnije makrostrukuralne korijene ili pak ne? Četvrto je pitanje: hoće li matrica društvenog razvoja ići putem sigurnog objektivnog usložnjavanja društvenog života u ovom prostoru ili putem njegovog pojednostavljanja i homogeniziranja? Ova i slična pitanja se svode na jedno temeljno pitanje: hoće li i dalje matrica društvenih, političkih i kulturnih kretanja u ovom prostoru ići putem koji će stvarati objektivnu društvenu podlogu kako za trajniji civilno-društveni angažman građana, tako i za civilno-društveni aktivizam u masovnim razmjerima? A to znači, da li će postojati ne samo dosadašnja objektivna društvena podloga za civilno-društvenu aktivnost kao i subjektivna podloga za volontarijat, nego hoće li se ta i takva podloga reproducirati i proširiti. Na ta pitanja čini se razložitim pozitivno odgovoriti. Kriza nije za nama već je još uvijek s nama. Deficit demokracije nije samo stvar jučerašnjice nego i stvar današnjice. Lišavanja i potisnutost u masovnim razmjerima nisu samo stvar prošlosti. Na kraju, još je snažno prisutna sklonost da se ,preokrećući poznatu von

Klausewitzevu o ratu kao nastavku politike drugim sredstvima današnja politika pretežno i razumije i prakticira kao svojevrsni nastavak rata drugim sredstvima.

No ključno pitanje je ipak pitanje: može li sadašnji i još više sutrašnji civilno-društveni angažman građana i civilno-društveni aktivizam imati i dalje izravne i neizravne političke učinke, te tako biti i u službi svojevrsne demokratske politizacije građana, ili se već danas i još više sutra mora okrenuti od politike i političkoga k socijalnom i izravno nepolitičkome?

Moglo bi se govoriti o naznakama tri idealno-tipskih modela odgovora na to pitanje.

Prvi je vezan na liberalni koncept tzv. minimalne države i do kraja dovedene deregulacije i privatizacije. A to znači države koja se, s jedne strane, sve više oslobađa opterećenjima zahtijema koje joj upućuju različiti segmenti populacije i koja sve moguće po pravilu prepušta regulaciji na temelju logike tržišta i regulativnoj funkciji novca, te se, s druge strane, tako dosljedno oslobađa svih onih obveza koje je u socijalnoj sferi država po pravilu preuzimala na sebe u sklopu izgradnje i funkcioniranja socijalne države ili države blagostanja. Na toj podlozi i u tom okviru civilno društvo, civilno-društveni aktivizam i civilno-društveni angažman i volontarijat jednostavno preuzimaju na sebe odgovornost za sve ono u sferi socijalnoga iz čega se država svjesno povlači. U tom smislu civilno bi društvo funkcioniralo kao dopuna "minimalne" države i političko-stranačkog sustava koji joj odgovora, te djelomice i kao korektiv državne akcije i djelovanja političkih stranaka.

Drugi je odgovor na klasičan način došao do izraza u njemačkoj socijaldemokratskoj partiji. Naime, to je jedna od velikih političkih partija koja nastoji preuzeti i prisvojiti tematiku civilnog društva, te je uključiti u svoj stranački program kao svoj osobiti odgovor na izazove očitog suvremenog deficita demokracije i krize politike, te uvjerenja da se taj deficit i ta kriza ne mogu djelotvorno riješiti u okviru neoliberalizma i čisto liberalnog shvaćanja demokracije. Pri tome se radi o političkom nastojanju da se programski i djelatno povežu tri najvažnije suvremene koncepcije demokracije: liberalno-demokratska, koja naglašava vladavinu prava, podjelu vlasti i predstavničku narav demokracije preko koje se politička volja pretvara u zakone, zatim republikanska, za koju se demokracija u osnovi svodi na samo-određivanje i samoupravljanje, te deliberativna demokracija, koja stavlja naglasak na vlašću i društvenom moći nezagađeno komuniciranje i sporazumijevanje kao preduvjet i način da se demokratski oblikuje političko mnijenje i politička volja, te da se tek tako postigne samo-osvješćivanje, samo-odlučivanje i samo-ozakonjivanje. To je i način kako da se sistemski zajamči kako "sloboda od" tako i "sloboda za". To naravno znači da civilno društvo gubi značenje svojevrsnog izvora za alternativno političko mišljenje i političko djelovanje i ono postaje unutar-sis-

temski oblik politike s reformskim obilježjima, koji će u perspektivi prevladati sadašnji rastući rascjep između politike i života.

Treći je odgovor naznačen u najnovijim raspravama i civilno-društvenim akcijama u Sloveniji. Tu se civilno društvo poima i prakticira u znaku afirmacije od državne i stranačke politike autonomnog alternativnog i osporavajućeg načina političkog mišljenja i djelovanja, ponajprije u konfrontaciji sa slovenskim nacionalizmom u njegovim trima varijantama: tradicionalne konzervativne slovenštine i liberalne tzv. novoslovenštine, te ekstremne slovenštine. Istodobno, civilno društvo postaje ponajprije prostor za pripremu i oblikovanje društvenih pokreta artikuliranih u osnovi kao novih društvenih pokreta. Tako je civilno društvo u Sloveniji iznjedrilo veliku javnu protestnu akciju u povodu sastanka Bush/Putin u Kranju, javnu kampanju protiv ulaska Slovenije u NATO, trajnu kampanju protiv državne politike prema doseljenicima i Romima, te ponajprije prema ilegalnim imigrantima i azilantima, te posebno protiv sustavne kriminalizacije onih koji neovlašteno prelaze slovensku granicu itd. Istodobno, civilno društvo je uspjelo stvoriti svoj vlastitu javnu sferu izvan službene javnosti i etablirane medijske javnosti i nasuprot njima. Na kraju, civilno društvu je afirmiralo drugačiji način pravljenja politike nadahnute Aristotelovom idejom o čovjeku kao političkom biću, to jest kao aktivnosti u kojoj slobodni i jednaki, ali i različiti građani javno raspravljaju, spore i odlučuju o "dobrom životu" zajednice. U tom okviru civilno društvo dobiva složene funkcije: ono može funkcionirati kao dopuna države i stranačkog političkog sustava i kao njihovih kritički korektiv, ali i kao mjesto za elaboraciju i razradu osporavajućih, inovirajućih i alternativnih novih društvenih pokreta.

Moglo bi se, međutim, ovako oblikovanu slovensku civilno-društvenoj praksu povezati za problematiku kojom se na teorijskoj ravni bavi Ulrich Beck kad izlazi izvan gotovo već tradicionalnih i samo-po-sebi razumljivih okvira civilno-društvene problematike, uvjetovane suočavanjem s totalitarizmom i tradicionalnim oblicima autoritarizma, te se upušta u istraživanje mogućnosti da se u "globalno doba" u kojem dominiraju globalizacijski procesi u političkom i ideološkom ruhu neoliberalnog globalizma i etabliranih liberalno-demokratskih država, oblikuju žarišta nove političke inicijative i središta za kumulaciju društvene protu-moći koja će se djelotvorno moći suprotstaviti danas u svjetskim razmjerima dominantnim strategijama i kapitala i države. Naime, objektivnu podlogu za oblikovanje te protu-moći Beck pronalazi u vidljivoj i rastućoj suvremenoj asimetriji između legitimiteta i dominacije. A ta asimetrija se manifestira tako što su danas dominantne "kapitalske i državne strategije izraz translegalne vlasti", koja, stoga, nije ilegalna, ali nije ni legitimna. "Izgradnja i gradnja vlasti u transnacionalnom prostoru – a to vrijedi isto tako za svjetsku privredu kao i za države – ide zajedno s razgradnjom (demokratskog) legitimiteta. Stoga je ovo propadanje legitimiteta radikalno" (Beck,

2003:347). Pri tome je od velikog značenja da za legitimacijski kapital važi činjenica da se ekonomski kapital ne uspijeva jednostavno i lako konvertirati u legitimacijski kapital. U tome je slaba točka danas dominantnih centara etablirane političke i ekonomske moći. Na toj objektivnoj podlozi raste značenje i uloga novih društvenih pokreta i njihovih akcija, jer mogu javno mobilizirati stanovite legitimacijske resurse. Pri tome, ti pokreti ne vrše nikakvu trans-legalnu vlast nego "samo" instrumentaliziraju njezine proturječnosti. Oni ne mogu prakticirati nikakvu politiku svršenih činjenica, ne mogu donositi nikakve kolektivno obvezujuće odluke, ni u nacionalnom, ni u globalnom prostoru: oni jednostavno ne raspolažu ni ekonomskom ni političkom moći. Oni samo raspolažu legitimacijskim kapitalom ili legitimacijskom moći. Prostor njihovog djelovanja je javnost, u kojoj ostvaruju proizvodnju, raspodjelu i strategijsku upotrebu pouzdanih informacija kao važne legitimacijske resurse. Pri tome se njihov društveni aktivizam može služiti trima ključnim strategijama ili se može osloniti na njih: a) strategijom dramaturgije rizika, b) strategijom demokratizacije i c) strategijom kozmopolitizacije (Beck, 2003:352). Strategije dramaturgije rizika smjeraju na razotkrivanje rascjepa između pretenzija na kontrolu i faktične ne-kontrolabilnosti, dok strategije demokratizacije izvrgavaju ruglu protuslovlje između proklamiranih univerzalnih demokratskih načela i akutnog uzmaka ili propadanja demokracije (Demokratieverfall). Moglo bi se ustvrditi da je ovim svojim razmatranjima Beck na neki način samo poopćio ono što je bilo na ovaj ili onaj način već prisutno u povijesnom iskustvu s civilnim društvom, civilno-društvenim angažmanom i civilno-društvenim aktivizmom u ovim prostorima.

Ostaje, međutim, otvoreno jedno još temeljitije pitanje. To je pitanje: kakve su današnje šanse za takvu funkciju civilnog društva ako se takva funkcija može realizirati i potvrditi samo onda kad se politika i političko uopće definiraju i prakticiraju se onako kako ih je primjerice definirao Thomas Meyer, to jest kad postoji: a) svijest o slobodnom raspolaganju poretkom zajedničkog življenja, b) odnos slobode i jednakosti u raspolaganju zajedničkim poretkom, c) orijentacija pojedinaca na cjelinu zajednice, d) ograničenje tema i sudjelovanja svih građana, e) svijest o sposobnosti da se politička zbivanja i odnosi izvuku iz svakog spontanog toka i stave u potpunosti na raspolaganje građanima. Slično pitanje se nameće u jednoj drugoj varijanti, koju je elaborirao Anthony Giddens u svojoj argumentaciji o zaokretu epohalne naravi, koji opisuje kao zaokret u politici od politike emancipacije, uvedene francuskom revolucijom i prosvjetiteljstvom, k politici života, karakterističnoj za suvremena visoko razvijena društva. A to znači obrat od politike koja se koncentrirala na probleme pravednosti, jednakosti, participacije, te redukcije ili eliminacije eksploatacije, nejednakosti i represije, k politici koja se usredotočuje na samo-aktualizaciju pojedinca, na izbor stila života, te na oblikovanje vlastitog životnog 'gnijezda' unutar zadatih makro-društvenih strukturacija.

Bibliografija

- ALEXANDER, Jeffrey /ur./ 1998, *Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalisation*, London, Sage
- ARATO, A. 1989. *Civil Society, Constitution, Legitimacy*, Lanham – Boulder - New York -Oxford: Rowman & Littlefield Publishers Inc.
- BACHMULLER, C. F., *Civil Society and Democracy Reconsidered*, in SKENDEROVIĆ ČUK, N. and PODUNAVAC, M., ed. 1999, *Civil Society in the Countries in Transition*: Subotica, Open University Subotica
- BARBER, B. 1995. *Jihad vs. McWorld*, New York: Times Books
- BECK, Ulrich 2003, *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter*, Frankfurt, Suhrkamp
- BIBIČ, Adolf 1987, *Gramsci, civilna družba in država*. Izbor Gramscijevih besedil in zapisov o njemu. Izbral, uredil in uvodno študijo napisal dr Adolf Bibič, Ljubljana, Komunist
- BOLČIČ, Silvano 1999, *Civic Performance in a Pauperized Society*, u: SKENDEROVIĆ ČUK, N. and PODUNAVAC, M., ed. 1999, *Civil Society in the Countries in Transition*: Subotica, Open University Subotica
- BRUBAKER, Roger 1996, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge, Cambridge University Press
- CALHOUN, Craig /ur./, 1994, *Social Theory and the Politics of Identity*, Oxford, Blackwell
- COHEN, J., ARATO, A. 1992. *Civil Society and Political Theory*, Cambridge: The MIT Press
- DAHL, R. 1999. *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica: CID
- DIAMOND, L., 1994. Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation, *Journal of Democracy*, July, Vol. 5, No 3
- DIAMOND, L. 1997. Civil Society and Democratic Development: Why the Public Matters? (University of Iowa Lectures series)
- FISCHER, William, PONNIAH, Thomas /ur./ 2003, *Another World is Possible. Popular Alternatives to Globalization at the World Forum*, Nova Scotia, Lorong, Claremont, New York, Fernwood Publishing /et alt./
- FRANKENBERG, Gunther 2004, *Ambivalenzen zivilgesellschaftlicher Praxis*, *Kritische Justiz*, 37(2004)1
- GELLNER, Ernest 1986, *Nations and Nationalism*, Oxford, Blackwell
- GELLNER, E., 1994. *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*, London and New York: Penguin Books
- GIDDENS, Anthony 1991, *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford, Stanford University Press
- HELD, D. 1990. *Modeli demokracije*, Zagreb: Školska knjiga
- KEANE, John 1988, *Civil Society and the State*, London: The University of Westminster Press
- KEANE, John 1998. *Civil Society – Old Images, New Perspectives*, London: Polity Press
- KEANE, John 2003. *Global Civil Society?*, Cambridge: Cambridge University Press
- KÖNIG, Helmut 1992, *Zivilisation und Leidenschaften. Die Masse bürgerlichen Zeitalter*, Reinbek, Rowohlt
- KRIŽAN, Mojmir 1999, *Authenticity, Identity and Pluralism of Community?* in: SKENDEROVIĆ ČUK, Nadia, PODUNAVAC, Milan /ur./ *Civil Society in the Countries in Transition*, Subotica, Agency of Local Democracy, Open University
- KUZMANIČ, Tonči 1996, *Ustvarjanje antipolitike. Elementi genealogije družboslovja*, Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče
- KUZMANIČ, Tonči 2002, *Policija, mediji, UZI in WTC (Antiglobalizam in terorizam)*, Ljubljana, Mirovni inštitut

- KUZMANIĆ, Tonči 2003, Tuđmanizam in Janšizam (nacije-države in postsocializmi), u: HORJAK, Ciril, KUZMANIĆ, Tonči /ur./, *Nova desnica*, Ljubljana, Mirovni inštitut
- KUZMANIĆ, Tonči /s.a./, Ksenofobija v nekdanji SFR Jugoslaviji in v postsocialistični Sloveniji, *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti 52*, Ljubljana, Mirovni inštitut
- LOSONCZ, Alpar 1999, The Fragility of the Civil Society in Multicultural Constellation, u: SKENDEROVIĆ ČUK, Nadia, PODUNAVAC, Milan. /ur./ 1999, *Civil Society in the Countries in Transition*: Subotica, Open University Subotica
- MASTNAK, Tomaž 1992, Civil Society in Slovenia: From Opposition to Power, u: SEROKA, Jim, PAVLOVIĆ, Vukašin /ur./, *The Tragedy of Yugoslavia*, Armonk, Sharpe
- MEYER, Thomas, WEIL, Reinhard /ur./ 2002, *Die Bürgergesellschaft. Perspektiven für Bürgerbeteiligung und Bürgerkommunikation*, Bonn, Dietz
- MISZTAL, Barbara 1996, Postcommunist Ambivalence: Becoming of a new Formation, *Archives européennes de sociologie*, 36(1996) 1
- OFFE, Claus 2004, Politički liberalizam, grupna prava i politika straha i povjerenja, u: PRPIĆ, Ivan /ur./, *Globalizacija i demokracija*, Zagreb, Fakultet političkih znanosti
- PAVLOVIĆ, Vukašin /ur./ 1995., *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: EKOcentar
- PEREZ-DIAZ, V. M. 1998. *The Return of Civil Society*, Cambridge, London, Harvard University Press
- PEREZ-DIAZ, Victor 1998, The Public Square and a European Society, u: ALEXANDER, Jeffrey /ur./ *Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalisation*, London, Sage
- Nove rasprave o civilnom društvu 1988, *Pogledi*, 18(1988)1
- PUHOVSKI, Žarko 1999, Nationalism and Democracy in Post-Communist Key, u: SKENDEROVIĆ ČUK, N., PODUNAVAC, Milan, /ur./ 1999, *Civil Society in the Countries in Transition*: Subotica, Open University Subotica
- PUSIĆ, Vesna, 2004, Izvodi iz saborske rasprave o Prijedlogu zakona o političkim strankama, u: PRPIĆ, Ivan /ur./, *Država i političke stranke*, Zagreb, Narodne novine, Hrvatski pravni centar
- SALAMON, L. M, ANHEIER, H. K., 1997, The Civil Society Sector, *Society*, No 34
- SAUER, Birgit 2002, Demokratie und Geschlecht. Institutionelle Verhältnisse und Verhinderungen, u: MEYER, Thomas, WEIL, Reinhard /ur./, *Die Bürgergesellschaft. Perspektiven für Bürgerbeteiligung und Bürgerkommunikation*, Bonn, Dietz
- SCHMITT, Carl 1957, Die andere Hegel-Linie. Hans Freyer zum 70. Geburtstag, *Christ und Welt*, 10(1957)30
- SKENDEROVIĆ ČUK, Nadia, PODUNAVAC, Milan, /ur./ 1999, *Civil Society in the Countries in Transition*, Subotica, Open University Subotica
- REIS, Elisa 1998, Banfield's Amoral Familism Revisited: Implications of High Inequalities structures for Civil Society, u: ALEXANDER, Jeffrey /ur./, *Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalisation*, London, Sage
- RONIGER, Luis 1998, Civil Society, Patronage, and Democracy, u: ALEXANDER, Jeffrey /ur./, *Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalisation*, London, Sage
- TAYLOR, Charles 2002, *Wieviel Gemeinschaft braucht die Demokratie? Aufsätze zur politische Philosophie*. Frankfurt, Suhrkamp
- VAN ROOY, A., 1998. *Civil Society and the Aid Industry*, London, Earthscan
- VRCAN, Srdan 2001, Civil Society as a European Creation, u: CERUTTI, Furio, RUDOLPH, Enno /ur./, *A Soul for Europe*, Vol. 2 An Essay Collection, Leuven, Peeters
- VUJADINOVIĆ, Dragica, "Pojam civilnog društva u savremenom kontekstu", u: Vujadinović, Dragica /et al., ur./, *Između autoritarizma i demokratije*. Srbija, Crna Gora, Hrvatska. Knjiga II. Civilno društvo i politička kultura, Beograd, CEDET, 2004., str. 15-42.

Srđan Vrcan, Split (R. Hrvatska)

CONTEMPORARY CONTROVERSY ABOUT THE CIVIL SOCIETY

Summary

The essay in the first part examines the confusion and ambivalence in the contemporary discourse on civil society, and it tries to identify some major points of the existing divergencies. The first major point is found in the meaningful context in which the notion of the civil society is used. Three contexts are identified: the first is characterized as the last refuge of the still existing utopian energies; the second is described as turning the notion of civil society into a combatting notion (Kampberiff); the third treats the notion as purely descriptive and analytical one. The second major point refers to the scope of the notion of civil society. In its widest scope the civil society is used as synonymous to the global society if it is an open, democratic, pluralistic one; the other definition excludes the government and political establishment, but includes non-government and non-profit citizens' associations as well as the market-economy; the third definition excludes government, political parties and market oriented and profit making associations, but includes NGO's plus the so-called new social movements. The third major point of controversy concerns the very nature of civil society. On one side there are definitions of the nature of civil society insisting upon its horizontality, equality, voluntariness, pluralism etc but primarily upon no claims to domination and upon the lack of any form of compulsion and violence. Therefore, the sphere of civil society is conceived of as a distinct one from the state, established politics and the major parts of society at large. On the other sides, the nature of civil society is conceived of as fully participating in type of social relations existing elsewhere in the society at large which means it being contaminated by inequality, domination, compulsion and violence. The fourth major point refers to the nature of relations of civil society discourse and praxis in Croatia to three different ways of conceiving of and practicing politics. The one that belongs to the Aristotelian tradition, the other to Max Weber views and, finally, to Carl Schmitt's tradition. Finally, the discourse on civil society is examined from the standpoint of different ways of conceiving of sovereignty.

The second part of the essay is devoted to description of the recent history of the discourse and practice of social society in these parts of Europe, Slovenia, Croatia and Serbia in different stages of the vicissitudes of the Yugoslav crisis and in the process of transition in terms of a radical political and social de-construction and re-construction of the entire area. Such a description is focused on the civil society activism to changing challenges initially deriving from authoritarian and totalitarian communist regime, and then from aggressive, arrogant and authoritarian nationalism.

The third part of the essay examines divergencies in the discourse on the civil society role after the electoral defeats both of Milošević in Serbia and Tuđman in Croatia.

Key Words: Civil Society, Yugoslav Crisis, Transition, Nationalism, Politics, Dismantling of the Social State